

Makale Bilgisi /Article Information

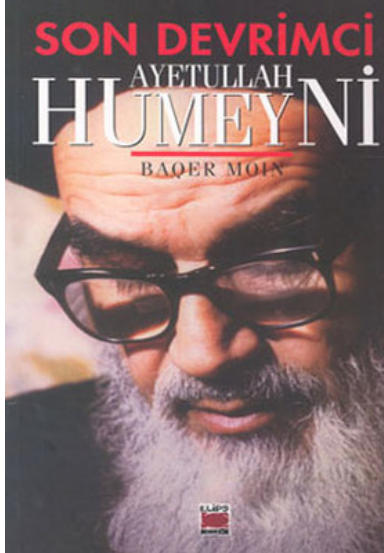
Makale Türü / Article Type: Kitap Değerlendirme/Book Review
Geliş Tarihi /Received: 13.03.2019
Kabul Tarihi /Accepted: 17.03.2019

Baqer Moin. *Son Devrimci Ayetullah Humeyni*. Çev. Osman Cem Önertoy. Ankara: Elips Yayınları, 2005. 318 s.

(*Khomeini: Life of the Ayatollah*. London: I.B.Tauris, 1999. 352 pp.)

Mehmet Akif KOÇ*

2019 Şubat ayında, İran Devrimi'nin 40. yılı kutlandı. Kimi uzman ve akademisyenler tarafından, 1917 Bolşevik Devrimi ve Küba Devrimi'yle birlikte, 20. yüzyılın en önemli ve etkili devrimleri arasında

gösterilen İran Devrimi, sonuçları itibarıyla sadece İran'da ve Ortadoğu coğrafyasında değil, bölgenin ötesinde ve uluslararası alanda da derin etkiler doğurdu. 2011'de başlayan ve henüz nihayete ermemiş bulunan Arap İsyancıları sürecinde de, başta Suriye ve Yemen olmak üzere, İran Devrimi'nin etkilerini ve izlerini müşahede etmek mümkün. Şiiliğin araçsallaştırılması ve Şii toplulukların siyasi taleplerini en üst perdeden haykırarak ilan etmesi; bu cümleden olarak, zayıfken protest ve mağdur kimliğine vurgu yapması, güce ulaştığında ise daha önce eleştirdiği otoriter ve dışlayıcı tavrı bu sefer kendisinin göstermekten çekinmemesi gibi hususiyetler, bilhassa 1979 Devrimi süreci sonrasında ve son yıllarda Irak ve Suriye'de yaşanan gelişmelerle daha da gün yüzüne çıktı.

* Doktora Öğrencisi, Ortadoğu Çalışmaları Doktora Programı, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, akifkoc@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5179-6027>

Esasen, tarihi süreç içerisinde çoğunlukla pasifist ve edilgen bir tutum takınan geniş Şii kitlelerin, siyasette görünür bir şekilde söz sahibi olması ve modern dönemde kudretli bir siyasi aktör olarak sivrilmesi, büyük oranda Ayetullah Humeyni'nin yeniden formüle ettiği *velayet-i fakih* doktrini temelinde şekillendi. Bu geniş çerçeve içerisinde, gerek İran Devrimi'ni gerek Şii kimliğinin siyasallaşmasını ve gerekse İran'dan başlayıp bölgede geniş bir nüfuz alanı bulan 'devrimci Şiiliğin' arkaplanını daha iyi anlayabilmek açısından, 20.yüzyılın tartışmasız en önemli fikir ve aksiyon adamları arasında yer alan Ayetullah Humeyni'nin eleştirel ve analitik bir bakış açısıyla yeniden ele alınıp incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Baqer Moin'in *Son Devrimci – Ayetullah Humeyni* başlıklı kitabı bu açıdan önemli bir referans kaynağı olarak göze çarpmaktadır.

Nişabur doğumlu bir İranlı Şii olan Baqer Moin, Meşhed'de medrese eğitimi (ilahiyat) aldıktan sonra, Tahran'da modern Arap edebiyatı okudu ve 1973'te İngiltere'ye yerleşti. Oxford Üniversitesi'nde modern İran tarihi üzerine araştırmalar yapıp ders veren Moin, 1976'da çalışmaya başladığı BBC'de, 1990–2004 yılları arasında Farsça ve Peştuca servisinin direktörlüğünü yürüttü ve BBC'nin İran, Afganistan ve Tacikistan'a yönelik tüm yayınlarını yönetti. Çok sayıda araştırma makalesi ve rapor kaleme alan yazarın, Türkçeye tercüme edilmiş olan tek kitabı, 1999'da I.B. Tauris tarafından Londra'da yayınlanan ve 2005'te Elips Yayınları tarafından basımı yapılan Humeyni'nin biyografisidir.

Moin'in kitabı, 1902'de Arak'a bağlı Humeyn'de dünyaya gelen Ayetullah'ın, 1989 Haziran'ında Tahran'da sona eren hayat yolculuğunda, kronolojik sırayı takip ederek, ancak çoğunlukla önemli kişiler ve dönüm noktası niteliğindeki kritik hadiseler temelinde Humeyni'nin siyasi ve fikri mücadelesine odaklanarak, açıklayıcı ve eleştirel bir bakış geliştirmektedir.

Humeyni'nin çocukluğunun anlatıldığı bölümde (ss. 9-25), ailenin 7. İmam Musa el-Kazım'a kadar uzandığına inanılan soyu, büyük dedesinin 18. yüzyılın başlarında baba ocağı Nişabur'dan Hindistan'a göç etmesi ve 1830 yılı civarında Necef'e ziyarete gelip tekrar geri dönmeyen Humeyni'nin dedesi Seyid Ahmet'e ilişkin önemli ayrıntılar verilmektedir. Bununla birlikte, ailenin karmaşık yapısında ve Hindistan bağlantısındaki bu gizem, muhtemelen tarihi vesika eksikliğinin de etkisiyle, yazar tarafından tam olarak açıklığa kavuşturulmamıştır. Geçmişe dair bu eksiklik, Humeyn'de toprak sahibi bir taşra ileri geleni olarak, saygın bir hayat süren babası Mustafa'ya dair anlatılarda da kısmen sürmektedir. Bu bölümde dikkat çeken bir husus da, Tütün Boykotu, 1905–1906 Anayasa Devrimi, Kacar Hanedanı ve devletin içine düştüğü derin siyasi ve ekonomik kriz gibi genel unsurların yanısıra; Humeyn'in Lurların yağmasına uğraması, taşrada din ve din adamlarının toplum içindeki rolü, medreselerin durumu, edebiyat ve şiirin sıradan aileler açısından dahi önemli görülen konumu gibi hususların ele alınması ve küçük Humeyni'nin duygu ve düşünce

dünyasını şekillendiren etmenlerin, pek ayrıntılı olmasa da, ele alınmasıdır. Kuşkusuz, henüz altı aylık bir bebekken, babası Mustafa'nın yerel bir tartışma sonrasında öldürülmesi (ss. 13-14), hayata neredeyse yetim olarak başlayan Humeyni'yi derinden etkilemiştir; ancak bu cinayet hadisesinin, vukuundan neredeyse 80-90 yıl sonra geriye dönük tarih yazımı mantığıyla yeniden şekillendirilmesi ve dönemin ruhuna uygun motiflerle kullanılması Moin tarafından tenkit edilmektedir.

Humeyni'nin medrese eğitime yönelmesi, dönemin şartlarının yanı sıra, babası ve aile büyüklerinin dini ve nesebi özellikleri düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Necef Havzasının etkili din adamlarından Şeyh Abdülkerim Hairi'nin, Irak'taki karışık politik şartlardan dolayı Arak tarafına geçici olarak yerleşmesi, Humeyni'nin eğitimi açısından, genç yaşında Necef'i hedefleyen bir medrese öğrencisi için büyük bir fırsat oluşturmuştur. Bununla birlikte, Humeyni'nin çok daha sonraki politik mücadelesi, pasifist ekole ve siyasete müdahale etmemeye inanan hocası Hairi'den çok farklı bir çizgide gelişmiştir; ancak Moin, Hairi'nin dindarlığı ve çileciliğiyle genç öğrencisi üzerinde etki bıraktığını savunur. Keza bu bölümde, Humeyni'nin öğrencilik yıllarındaki 'olgun, hocalarını fırçalamaktan çekinmeyen (s. 30), haşarılığa tenezzül etmeyen, arkadaşlarının aksine eğlenceye ve kadınlara prim vermeyen vb' özelliklerinin (ss. 34-36), ne kadarının gerçek durumu yansıttığı, ne kadarının sonradan geçmişe dönük olarak 'kaleme alındığı' hususu, okuyucular kadar Moin'in de zihnini kurcalamaktadır. Humeyni'de başladığı temel eğitimini, Sultanabad'da sürdürüp, Kum'da tamamlayan Humeyni; 33 yaşındayken, yani eğitime başladıktan on altı yıl kadar sonra icazetini alır ve müçtehit mertebesine ulaşır. Moin'in de belirttiği üzere (ss. 40-41), o dönemin şartlarında dahi bu performans etkileyici bir rekor olup, Humeyni'ye siyah sarığına (seyyidlik işareti) ilaveten yeni bir şöhret ve prestij sağlar.

Kitabın genel kurgusu içerisinde, toplam on beş bölümden oluşan biyografinin sadece ilk iki bölümünün Humeyni'nin aile çevresi, çocukluk ve ilk gençlik dönemine ayrılması, bu döneme ilişkin bilgi ve belge eksikliğine işaret etmektedir. Bu durum aynı zamanda, sonraki dönemde, sözkonusu gölgede kalmış yılların yeniden kurgulanabilmesine de olanak tanımaktadır; nitekim 1979 sonrasında İran'daki resmi biyografi yazarları tarafından bu manevra alanı boş bırakılmamıştır.

Humeyni'nin genellikle daha az bilinen, irfan ve tasavvufa meyli, edebiyat ve şiire olan düşkünlüğü, Moin'in biyografisinde ayrı bir bölüm haline ele alınmasının yanı sıra, diğer bölümlerin içinde de Ayetullah'ın sıklıkla atıf yapılan bir yönünü oluşturmaktadır. Bu yönüyle kitap, klasik Humeyni biyografilerinden de ayrılmaktadır. Medresedeki hocalarından Mirza Muhammed Ali Şahabadi'nin, Humeyni'nin siyasi ve edebi kişiliği üzerinde derin etkisi bulunmaktadır. Nitekim, hocasını tavsif ederken söylediği, "Şahabadi yalnızca mükemmel bir *ilahiyaatçı* ve *mistik* değil, aynı zamanda iyi bir *savaşçıydı*" sözü (s. 47), aslında bizzat

kendi kimliği ve kişiliğinin de üç temel yönünü ortaya koymaktadır. Moin'in Humeyni'ye dönük biyografik perspektifi de bu üç kuvvetli kişilik özelliği üzerinden şekillenmiş görünmektedir. İslam dünyasının büyük filozofları İbn-i Arabi ve Molla Sadra'yı yakından tetkik edip, düşünce dünyasında kendisine üstat olarak görmesi (ss. 48-49) de Humeyni'nin, klasik Şii ulemasından ayrıldığı bir başka kişisel özelliğidir.

Humeyni'nin medrese kariyerinde, bilahare politik mücadelesinde de desteğini göreceği, teşkilatçı kişiliği ön plana çıkar. Esasen politik hedefleri de olan dini bir liderin, karizmasıyla bezediği teşkilatçılık özelliği olmazsa olmaz hususiyetlerden biridir. Moin henüz 1930'ların başlarından itibaren Humeyni'nin bu yönde bir çevre oluşturduğunu (s. 57) ve bu çevrenin Humeyni'ye Kum havzasında önemli bir prestij kazandırdığını, bilahare politik mücadelesinin de altyapısını teşkil ettiğini vurgular. Bu dönemin, Rıza Han'ın, Türkiye'deki uygulamalardan da etkilenerek katı laikçi bir çizgi izlediği ve ulemayla ihtilafa düştüğü döneme denk gelmesi not edilmelidir; nitekim Tahran'dan dahi insanların kendisini dinlemeye geldikleri bu yıllarda Humeyni'nin yönetim tarafından engellenmeye çalışıldığı zikredilir (ss. 57-58). Bu noktada, Humeyni'nin gençliğinden beri politik gayeyle mi hareket ettiği, yoksa sonraki dönemde şartların zorlamasıyla mı dini sahadan politik sahaya geçiş yaptığı sorusu akla gelmektedir. Moin bu soruya net bir cevap vermese de, her iki özelliğin de süreç içerisinde kol kola yürüdüğü ve pragmatik adımların yıllar içinde kümülatif olarak birikerek 1960'lardaki liderlik rolünü getirdiği hususu daha akla yakın görünmektedir. Ancak Humeyni 1930'lar ve 40'larda takiyye uygulamasına da sığınarak, doğrudan Şah'a karşı cephe almamış, yönetimin öfke bulutlarını üstüne çekmeden kendi çevresini oluşturmaya devam etmiştir (ss. 59-60).

Bilhassa 1940'larda önem taşıyan bir husus da, Humeyni'nin genç bir molla olarak, Ayetullah Borujerdi'nin Kum'un tek üst otoritesi olarak yükselmesine katkı sağlaması ve diğer taraftan da, sonradan suikast ve terör eylemleriyle adını duyuracak olan genç bir mollanın, Nevvab Safevi'nin, önderliğindeki Fedaiyan-ı İslam ile olan temaslarıdır (Safevi'nin eşi, Humeyni'nin sık sık Safevi'yi evinde ziyaret edip, fikirlerinden etkilendiğini belirtir) (ss. 62-63). Humeyni'nin bu dönemde, hem pasifist çizgideki Borujerdi hem de yönetime karşı şiddet çizgisindeki Fedaiyan ve onların destekçisi konumdaki Ayetullah Kaşani ile yakın temas ve işbirliğinde bulunması başlı başına ilgi çekici görünmektedir. Kum'un önde gelen iki ulemasından, Kaşani'nin politik, Borujerdi'nin dini liderliği üstlendiği bu dönemde, üstelik 1952-53'te petrolün millileştirilmesi ve Musaddık'ın devrilmesi gibi çok önemli bir süreç yaşanırken, Humeyni ön plana çıkmamaya ve risk almamaya özel bir ihtimam göstermiştir. Nitekim, sonraki yıllarda çok büyük iç sorunlara yol açan toprak reformunun hazırlıkları sırasında 1961'de Kum'u ziyaretinde Humeyni'yle de görüşen dönemin başbakanı Amini, ulema hiyerarşisinde dördüncü sırada yer alan Humeyni'den kaydadeğer bir itiraz görmemiştir (s. 74).

Bir diğer önemli dönüm noktası ise, 1961'de Borujerdi'nin ölümü sonrasında Kum'da halefinin tayin edileceği süreçteki rolüdür. Humeyni bu dönemde, etkili bir figür olmakla beraber, kendisinden daha üst rütbeli ve tanınmış konumdaki Ayetullahların, Şeriatmedari, Gulpayegani ve Maraşi-Necefi'nin gölgesinde kalmış görünmektedir. Moin, Humeyni'nin Şeriatmedari'yle 1979 sonrasında yaşadığı sert tartışmaların köklerinin bu dönemde Kum'da atılıp atılmadığıyla ilgili bilgi vermez, ancak bu güç mücadelesinde daha arka saflarda yer alan genç Humeyni'nin Şeriatmedari'yle ilişkilerinin o yıllarda da iyi olmadığı tahmine müsaittir. Moin'in naklettiği bilgiye göre; Ayetullah Şeriatmedari'nin oğlu Kasım 1989'da, "bu ilk aşamalarda bile babam yalnızca dini rehberlik isterken, Humeyni iktidar peşindeydi" sözleriyle bu duruma işaret eder (s.78). Bununla birlikte, 1989 gibi geç bir tarihte, Şeriatmedari gibi etkili bir figür tasfiye edildikten yıllar sonra bu açıklamanın yapılması, yeni bir 'geçmişe dönük tarih yazımı' ihtimalini de akla getirmektedir.

Diğer taraftan, Borujerdi gibi çok önemli bir ismin ölmesi ve boşluğunu dolduracak evsafa bir başka Ayetullahın ön plana çıkmaması, 1960'ların başından itibaren Humeyni'nin yükselişi için önemli bir alan açmış görünmektedir. Buna ilaveten, Musaddık darbesi sırasında Şah'la birlikte hareket ederek lekelenmiş hale gelen ulemanın dini, siyasi ve toplumsal konumu da Humeyni'nin 1960'ların başından itibaren yükselişinde etkin olan amiller arasında görülebilir. Humeyni'nin bu dönemde Tahran'daki Büyük Pazar esnafıyla kurduğu ilişkiler (ss. 81-83) ve sonraki dönemde dini kimliğine dayanarak aldığı mali destek, bu yükselişinin finansal boyutunu açıklaması açısından önemlidir. Baqer Moin bu hususa temas ederek, bu tür biyografilerde sıklıkla ihmal edilen ve üzerinde durulmayan, yükseliş içindeki lider ve akımların ekonomi-politik dinamiklerine vurgu yapmakta, ancak muhtemelen kaynak sıkıntısı nedeniyle bu ilişkinin detaylarına ve finansın boyutuna dair bilgi aktarmamaktadır.

Moin'in, 1960'lardaki toplumsal hareketleri ve devlet-toplum ilişkilerini incelerken değindiği 'paramiliter güçler' konusu, 1979 sonrasında politik sahnede sıklıkla gündeme gelen ve 2009 Yeşil Hareket protestolarında da görüldüğü üzere, muhalifleri sindirmede önemli bir enstrüman olarak sıklıkla başvurulan 'Besic' tipi yapıların tarihsel arkaplanına dair ışık tutmaktadır. İran içinde ve dışında, akademik boyutuyla pek fazla araştırılmamış (muhtemelen merak da edilmemiş) olan paramiliter güçlerin, 1979 öncesinde de aynen var olması, daha önce dini ve sol muhalefet eksenli toplumsal gösterileri bastırmakta kullanılan bu yapıların, istihbarat birimi SAVAK örneğinde olduğu gibi, Devrim sonrasında da muhafaza edilmesi ve bu sefer İslam Cumhuriyeti muhaliflerine yönelik baskı unsuru olarak hoyratça kullanılması dikkat çekmektedir. Keza, Devrim öncesi muhalefetin Şah'a yönelttiği 'tiranlık rejimi' sloganlarının, 1979 sonrasında da bu sefer '*merg ber diktatör!*' söylemiyle (diktatöre ölüm!) doğrudan Ayetullah Humeyni ve Hamaney'e yöneltmesi, İran'da devlet-toplum arasındaki sorunlu ilişkinin bir diğer

yansımasıdır. Bu anlamda, köklü devrimler dahi yaşansa, bölge devletlerinin otoriter yapı ve güvenlik reflekslerinin büyük ölçüde değişime uğramadan devamlılık göstermesi, ayrıca incelenmesi gereken bir sorunsala işaret etmektedir.

Moin, 1979'a giden süreçte Humeyni'nin siyasi bir lider olarak sivrilmesinde ve tedbir olarak ülkeden sürülmesinde önemli rol oynayan 1963 olaylarına birkaç müstakil bölüm ayırır; bu kısımda Şah'ın başta Kum'un büyük Ayetullahları Şeriatmedari ve Gulpayegani olmak üzere, şehirdeki önde gelen ulemaya yaptığı somut baskılar detayıyla aktarılır. Buna rağmen, 1979 sonrası resmi tarih yazımında, 1960'lardaki olaylarda Humeyni'nin neredeyse tek başına baskıya maruz kalmış ve olayları yönlendirmiş gibi sunulması, Moin'in anlattıkları ve tarihi gerçeklerle düpedüz uyumsuzdur. Yine bu bölümde, Humeyni'nin rejim tarafından o dönem oldukça popüler olan Mısır Lideri Cemal Abdülnasır'la temastaymış gibi gösterilmesi ve Necef'in lideri Ayetullah Hekim'in Kum'da baskı altındaki ulemaya Irak'a göç etmeleri telkininde bulunması, bölgesel gelişmeler, Soğuk Savaş şartlarındaki kamplaşmalar ve Tahran'ın dış ülkelerle ilişkilerinin yansıması niteliğindedir. Ancak, Moin bu bölümleri kaleme alırken, sözkonusu uluslararası ilişkiler realitelerine fazla bir vurguda bulunmadan, doğrudan İran içi dengeler bağlamında gelişmeleri ele almaktadır.

Yine bu dönemde, 1963 olayları sırasında, 1979 sonrasında popüler olan diğer isimlerden ziyade, o dönem henüz yirmi dokuz yaşında genç bir din adamı olan Haşimi Rafsancani'nin, Humeyni'nin yanında yer almasına ve rejim tarafından ilk eziyet görenlerden olmasına yapılan vurgu, okuyucuyu Devrim sonrası yaşanan güç mücadeleleri ve Haşimi'nin 2017'de ölümünden önce yaşadığı tatsızlıklar bağlamında ibretli bir tarih yolculuğuna çıkarmaktadır. Diğer taraftan 1963'teki gösterilerde, şehirlerde toplanan kalabalıkların Humeyni'yle birlikte, 1953'te ABD-İngiltere darbesiyle devrilen ve o sıralarda sürgün hayatı yaşamakta olan sabık Başbakan Musaddık'ın ismini de coşkuyla anmaları (s. 108), 1979 öncesi politik tablo ve kitlelerin ortak hafızası bağlamında yön göstericidir.

Esasen, Humeyni gibi etkili bir dini-toplumsal figürün 1963'te, doğrudan cami kürsüsünden Şah'a hitaben serdettiği; "seni alçak, rezil adam, İsrail'i dinlemeyi bırak, din adamlarına kulak ver! Babanın deneyimlerinden ders alman gerekmez mi sefil adam!" sözlerinin ardından (s. 106) tutuklanması ve nihayetinde yurtdışına sürgüne gönderilmesinde şaşkıncu bir taraf yoktur. Humeyni'nin tutuklanması, bunun üzerine değişik şehirlerde başkaldırıların yaşanması, rejimin gösterileri sertçe bastırırken bazı karakollarda mermi stoklarının tükenmesi, zorda kalan Şah'ın yargılamayı göze alamayarak sürgün kararına razı olmak zorunda kalması, süreç içinde SAVAK'ın dikkatinin komünist tehditten ilahiyat okullarına kayması vb. hususlar, yazar tarafından adeta belgesel havasında nakledilir. Tüm bu gelişmeler sonucunda, on aylık tutukluluğunun ardından Humeyni'nin 1964 Nisan'ında evine dönmesi, çektiği eziyetlerin bir ödülü mahiyetinde,

kendisini Kum'da tartışmasız dini ve politik lider haline getirir. Bu dönemde Humeyni'nin, din adamlarına karşı toplumsal tabanını genişletmek için ulusalcı, liberal ve komünistlere yönelik açılımlar yapmasına da ayrıntılı olarak değinen Moin, Ayetullah'ın bu süreçte ülke çapında bir lider haline gelmesinin arkaplanını göz önüne serer. Bu süreç özellikle önemlidir, zira Humeyni'nin 1979 öncesindeki birkaç ayda gösteriler esnasında dindar kesim haricindeki geniş toplum kesimleriyle ittifak kurduğu yönündeki tarih okumasının yanlışlığını, aksine, 1960'ların başından itibaren bu temasların politik saiklerle kurulmuş olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ortalama Türk okuyucusu açısından düşünüldüğünde, kitabın muhtemelen en dikkat çekici bölümü, Humeyni'nin İran'ı terk etmeye zorlandığı 1964 Kasım ayında, ilk olarak sürgüne gönderildiği Bursa günleridir (ss. 129-138). Humeyni önce Ankara'ya getirilir, yanında sadece bir Savak albayı vardır refakatçi olarak, Ankara'yı gezdirmesini ister refakatçisinden; duyduğu Türkçe kelimeleri not alır, ancak din adamı elbisesini giymesine tahkir amaçlı olarak izin verilmez, ardından Ankara'ya nazaran daha 'dini bir kent' olduğu belirtilerek Bursa'ya gönderilir. Kaderin bir cilvesi ol(may)arak, Bursa'daki ev sahibi laik müesses nizamın temsilcisi Türk ordusundan istihbaratçı bir albaydır (Ali Çetiner), Farsça da bilen Çetiner ve ailesi Humeyni'ye gayet misafirperver davranır. Moin, bu bölümde hem Humeyni'yle ilgili olarak Savak'a gönderilen istihbarat raporlarına, hem de Çetiner ailesinin 1987 Ağustos ayında Milliyet gazetesinde yayınlanan sınırlı ölçüdeki hatıralarına yer vermektedir. Moin, bu kısmı analiz etmekten kaçınsa (veya ihmal etse) da, Çetiner ve eşinin anılarında, muhtemelen 1987 döneminde Türkiye-İran ilişkilerinde yaşanan gerginlikler ve rejim ihracı tartışmalarının da etkisiyle, neredeyse Oryantalist denilebilecek bir tahkir perspektifi kendisini net olarak gösterir. "Çorbasını geçirerek içti, sofraya doğru geçirdi, ilkel insanlar gibiydi, fakat çok zekiydi, bizi izledi ve aynı şekilde hareket etti" vb. ifadeler, bir ev sahibine yakışmayacak üslubun ötesinde, okuyucuyu anlatılanların doğruluğunu sorgulatacak derecede hakaret ve aşağılama içeren birtakım itici ve anlamsız gözlemlerden öteye gitmez.

Bununla birlikte, Türk devletinin Humeyni için Ankara, İstanbul gibi kalkınmış şehirlere gezintiler düzenlemesi ve genel olarak gösterilen konuksever ve yakın tutum, Savak görevlilerini ve İran devletini rahatsız eder (s. 137), nihayetinde 11 aylık Bursa sürgününün ardından, Şah ve yönetimi Humeyni'nin Necef'e gitmesine razı olur. Irak'ta hem Baas idaresinin baskısı altında, hem de Necef'teki havzanın büyük ve şöhretli ulemasının gölgesinde kalması amaçlanır. Humeyni hem Necef'teki din adamlarıyla hem de Irak devletiyle sorunlar yaşar. Moin, başta Ayetullah Hekim olmak üzere Necef'teki pasifist ulemanın kavgacı ve mücadeleci Humeyni'ye karşı olan mesafeli tutumunu uzun uzun tasvir ederken, aslında Kum ve Necef okulları arasında yüzyıllardır süren soğukluğun da modern bir tasvirini yapmaktadır. Ayetullah Hekim'in ölümü üzerine, Necef'te yerini doldurabilecek birisinin kalmaması ve Şah'ın siyasi bir

hamleyle Humeyni'nin bu mertebeye erişmesini önemek için, Kum'daki Ayetullah Şeriatmedari'yi ön plana çıkarması (ss. 149-150), sonraki gelişmeleri de düşününce önemli bir hamle olmakla birlikte, nihayetinde beklenen etkiyi oluşturmamıştır.

Humeyni 1970'lerin başından itibaren, sonraki (asgari) yarım yüzyıla damgasını vuracak olan *velayet-i fakih* doktrinini formüle edip geliştirir. Humeyni bu noktada çift yönlü bir eğitim metodu izler: Öncelikle çevresinde adanmış ve cesaretli bir ilk halka genç din adamları çekirdeği kurar, ikinci olarak da hac ve ziyaret için Irak'a uğrayan İranlılar üzerinden kendi ülkesindeki halk kitlelerini siyasi mücadeleye hazırlamak için propaganda materyalleri hazırlar ve el altından dağıtır. Moin'in bu bölümde naklettiği oldukça enteresan bir anekdot; 1978 Aralık'ında, Humeyni'nin etkin bir şekilde Şah'ı devirmeye çalıştığı sıralarda, İmparatoriçe Farah Pehlevi'nin Saddam Hüseyin ile birlikte, Necef'in etkili isimlerinden Ayetullah Hoyi'yi ziyaret etmesi ve Humeyni'ye karşı ondan yardım istemesidir (ss. 155-156). Bu görüşme, Humeyni'nin Necef ulemasıyla iplerinin kopmasını da beraberinde getirir.

Moin, bilhassa 1960 ve 70'lerde Devrim'e giden sürecin arkaplanını aktarırken, rejimin attığı yanlış adımların yanısıra, Tudeh, milliyetçiler, ılımlı İslamcılar gibi gruplarla beraber Ali Şeriatî, Talekani, Mutahhari gibi sembol isimlerin rolünü, fazla ayrıntıya girmeden vurgular. Humeyni'nin bu isimlerden Şeriatî ve destekçileriyle ilişkilerinin mesafeliliği ve üstü örtülü liderlik çekişmesi de keza dikkat çekici şekilde ortaya konmaktadır. Ancak, Sovyetler tarafından desteklenen Tudeh'in dış bağlantılarına dair fazla bir detay zikredilmez, aynı eksiklik diğer muhalif grupların dış ilişkileri bahsinde de geçerlidir. Diğer taraftan, İran'ın Devrim'den önceki son bir asrında, hemen her devrim ve toplumsal dönüşümün başat noktası ve sürükleyicisi olan Tebriz'in 1979'a giden süreçteki rolü Moin tarafından pek dikkate alınmadan, hadiseler çoğunlukla Kum ve Tahran merkezli olarak zikredilmektedir.

Humeyni'nin 1978 sonbaharında Necef'ten Paris'e ikinci zorunlu sürgünü gerçekleştirirken, yanında sadece oğlu Ahmet ve Devrimin ilk Dışişleri Bakanlığı koltuğuna oturacak olan İbrahim Yezdi vardır. Paris'te ilk olarak evinde kaldığı isimse, Devrimin ilk cumhurbaşkanı olacak Beni Sadr'dır (s. 183). Ancak hem Beni Sadr'ın, henüz Humeyni hayattayken alenen tahkir edilmesi ve ülkeden kaçmak zorunda bırakılışı, hem de 2017 Ağustos ayında İzmir'de hayatını kaybeden Yezdi'nin ABD Sefareti baskını sonrası istifası ve ardından Devrim hükümetlerince defalarca tutuklanması, "Devrim'in kendi evlatlarını yediği" yönündeki tarihsel tespiti doğrular mahiyettedir. Humeyni'nin Paris günlerinde, Fransız devletinin destekleyici ve misafirperver tavrının yanısıra, ABD medyasının da açıklamalarına yer vermesi, Devrim öncesi Şah'a ve gösterilere karşı dış destek dengelerinin hızlı dönüşümüne de iyi bir örnektir.

Moin'in Devrim bağlamındaki önemli bir tespiti, muhalifler arasındaki güç dengelerini yansıtır şekilde; sanayi bölgeleri ve şehirlerde sol kanat ve milliyetçiler etkinken, taşranın tamamıyla Humeyni taraftarlarınca kontrol edilmesine (s.188) yaptığı vurgudur. Esasen modern devrimlerde kent taşraya öncülük ederken, 1979 sonrasında ise periferi merkeze baskı yaparak şehirleri ve sokakları zorla ele geçirmiş ve farklı bir sosyolojik realiteyi ortaya koymuştur. Bunda dinin belirleyici rolü ve Humeyni'nin karizmasıyla, rakipleri ve eski yol arkadaşlarını tasfiye etmedeki hırslının etkisi kuşkusuz çok büyüktür. 1979'da Tahran'a inen uçakta Humeyni'yle birlikte Paris'ten dönen Devrimin seküler öncülerinden Yazdi, Kutbizade ve Beni Sadr'ın, Humeyni'yi çevreleyen sarıklılar arasında kaybolması ve bu sırada Beni Sadr'ın alaylı bir şekilde, "sanki aydınların görevi Humeyni'yi Tahran'a getirip mollalara teslim etmiş gibi görünüyordu" şeklindeki sözleri (s.194) bu kaçınılmaz kadere işaret etmektedir. Havaalanındaki bu ilk tavır, Devrim sonrası her bir adımda gün be gün belirginleşip derinleşecek, nihayetinde Humeyni'nin sürgündeyken yanında yer alan ilk kuşak seküler aydınlar ya ölüme ya sürgüne gönderilecektir. Kum'daki medrese günlerinden beri mesafeli olduğu Azerbaycanlı Ayetullah Şeriatmedari ve milyonlara varan yandaşlarını şiddet yoluyla tasfiye ederken de Humeyni'nin aynı soğukkanlılığı koruduğu görülür. Nihayetinde Şeriatmedari, velayet-i fakih sistemine karşıtlığı nedeniyle cezalandırılır.

Şeriatmedari'nin devre dışı bırakılması süreci aktarılırken, 1979 Haziran'ında Kum'un en kıdemli din adamı Ayetullah Gulpayegani'nin evinde, diğer iki etkili Ayetullah Şeriatmedari ve Maraşi-Necefi'yle Humeyni'nin dörtlü bir toplantı yaptığı ve ekâbiri temsil eden bu dört din adamının Şeriatmedari-Humeyni anlaşmazlığına çözüm bulmaya çalıştığı dile getirilir (ss.220-221). Humeyni'nin Devrim Rehberliği rolüne rağmen böylesi bir toplantı düzenlenmesi ve eşitler arasında konuların tartışılması, ulemanın kendi aralarındaki hiyerarşinin politik rollerden farklı olarak şekillenmesine işaret ettiği kadar; Devrim'in ilk aylarında Humeyni'nin Kum'u karşısına almamak ve mevcut konumuna destek bulmak kaygısını da ortaya koymaktadır.

Devrim sonrasındaki tasfiyeler sırasında verilen kayıplar arasında Humeyni'yi en fazla yaralayanı, 1979 öncesi İran'daki en üst düzey temsilcisi olan Ayetullah Mutahhari'nin ölümü olarak zikredilir. Ulemayla seküler politikacılar arasındaki en önemli bağlantı halkası olan Mutahhari için, Humeyni'nin 'en sevgili oğlum, yaşamımın meyvesi' sözleri üzüntüsünün büyüklüğünü gösterir; hâlbuki Nəcəf'teyken öldürülen oğlu Mustafa için, Humeyni'nin fazla bir üzüntü göstermediğini kaydeder Moin (s.179). Süreç içerisinde, devlet şiddete başvurduğça, her kesimden muhaliflerin sesi yükselir ve zaman zaman terör saldırıları olur, buna karşı devlet daha da sertleşince saldırılar da artar, nihayetinde öyle bir noktaya gelinir ki, Irak'la başlayan savaşın da etkisiyle, özgürlükçü söylemle yola çıkan Devrim tam bir Ortadoğu diktatörlüğüne dönüşür. Moin, ABD Sefareti baskını özelinde, Devrim

sonrası yaşananları retrospektif bir bakış açısıyla değerlendirdiği bölümde, haklı olarak şu tespiti yapar: “Bütün ateşli konuşmalarına rağmen Humeyni, aslında her hareketi önceden planlamış olan pragmatik bir adamdı.” (s.218) Benzer şekilde Devrim’in ilk Başbakanı Mehdi Bezirgan’ın, Humeyni’nin ‘biz hep beraberiz’ sloganını kendi kafasında ‘siz hep benimlesiniz’ şeklinde değiştirdiği yönündeki tespiti (s.236) de bu durumu doğrulamaktadır.

Moin’in 1980’leri anlatırken kısaca değindiği ve 1983’te kendisini feshetmekle birlikte bağlantılarını sürdürmeye devam ettiğini söylediği, gizemli ve Mesihanik nitelikli Hücctiye Encümeni ise, fazlaca perde önünde görünmekten kaçınsa da İran siyaseti ve yerleşik nizamı içerisinde söz sahibi olan ve daha fazla işlenmeyi hak eden bir yapı/cemaattir. Ancak muhtemelen hakkındaki kaynak sıkıntısı nedeniyle, Moin kısaca bahsetmeyi tercih etmiş olmalıdır. Benzer şekilde, Devrim sonrası Humeyni’nin başta ABD ve SSCB olmak üzere yabancı ülkelerle ilişkileri de birkaç yüzeysel değerlendirme ve anekdotla geçirilmiş olup, dış ilişkilerin önemi düşünüldüğünde yetersiz kalmaktadır.

Biyografinin ilgi çekici bölümlerinden biri de, 1988 yılında rejim muhalifi Halkın Mücahitleri örgütüyle yaşanan büyük çaplı silahlı çatışma ve bunun sonunda, intikam eylemi olduğu açıkça ortaya konulacak şekilde, hapishanelerde bulunan binlerce örgüt üyesi veya sempatizanının soğukkanlılıkla kurşuna dizilmelerine dair süreçtir. Uluslararası gözlemciler göre iki ay içinde birkaç bin kişinin idam edilmesi (ss. 266-268), yurtdışında büyük tepkilere yol açtığı gibi, içeride de önemli kırılmalara yol açtı. Humeyni’nin doğrudan talimatıyla yapılan ve her türlü hukuk kuralının açıkça ihlali olan bu insanlık dışı eylem Moin tarafından sertçe eleştirilir; Humeyni’nin resmen veliahdı konumundaki, eski öğrencisi ve azimli bir velayet-i fakih takipçisi olan Ayetullah Montazeri’nin bu süreçte idamlara karşı çıkışı ve Humeyni’yi bu konuda uyarması, “eğer Hükümet değerlerimiz ve ilkelerimizden vazgeçmek demekse, varsın o hükümet olmasın daha iyi” şeklindeki sözleri (ss. 267-269) ve diktatörlük eleştirisi, on yıllık süreçte sistem içinden Humeyni’ye yapılan en ciddi başkaldırıyı teşkil etmekteydi.

Bu itirazları takiben, Stalinist dönemi aratmayacak şekilde ve büyük bir azimle, Montazeri’nin resim ve yazıları her yerden kaldırıldı, unvanı ve herşeyi elinden alındı, adeta Montazeri isminde birisi hiç yaşamamış gibi, bir anda hayatın tüm şubelerinin dışına itilerek sertçe tasfiye edildi. Hemen ardından, o dönemde Ayetullah bile olmayan, Cumhurbaşkanı Hüccetülislam Hamaney’in Lider’in vefatının ardından ardılı olduğuna işaret eden büyük bir kampanya başlatıldı ve nihayetinde Humeyni’nin ölümüyle birlikte, ulemanın önemli bir kısmının karşı çıkmasına rağmen Rehberlik pozisyonuna getirildi. Ancak Moin, bu geçiş ve seçim sürecinin Humeyni’nin ölümünden sonraki kısmını ve Rafsancani’nin bu dönemdeki belirleyici rolünü kitapta aktarmamakla bu kritik geçiş sürecini eksik bırakır.

Humeyni'nin son günlerinin anlatıldığı bölümde, oğlu Ahmed'in anılarında yer alan, "ateşkesi (İran-İrak Savaşı) kabul ettikten sonra bir daha yürüyemedi, bir daha halka konuşmadı ve sonunda hastalanarak hastaneye kaldırıldı" şeklindeki sözleri (s.259), Humeyni gibi pragmatik ve gerçekçi bir liderin öngörüsünü küçümsemek değilse, aşırı romantik ve gerçeklikten uzak bir tespittir. Esasen, yüzbinlerce insanın öldüğü ve sekiz yılın ardından herhangi bir tarafın kazanamayacağı aşikâr hale gelmiş olan bu yıpratma savaşının sonucunun nereye evrileceği, yanındaki pek çok İranlı lider gibi, Humeyni tarafından da görülmüştür. Ancak bu tür zorlama yorumlar, hayatını kaybeden yüzbinlerce insana ek olarak, yaralı ve sakat durumdaki diğer yüzbinlere ve neredeyse bir iman esası haline gelen 'İmam yanılmaz' düşüncesine hanel gelmemesi gereken milyonlarca insana yönelik bir 'mücbir sebep' açıklamasından pek de öteye gitmemektedir.

Moin'in Humeyni biyografisinin, ciddiye alınmayı gerektirecek ölçüde akademik ve tarafsız yazılan diğer biyografilerden önemli bir farkı; İranlı bir Şii ve bir dönem medrese-ilahiyat talebesi olan bir kişi tarafından kaleme alınması olarak ön plana çıkmaktadır. Şiiler arasında (bilhassa İranlılar) Humeyni'nin kült kişiliği ve 'yanılmaz'lığı düşünüldüğünde, medrese kökenli bir yazar için bu oldukça cesur bir çalışmadır. Buna ilaveten Moin'in İngiltere'de akademik camianın içinde yer alması ve akademik titizliği ve sistematik yaklaşımı kitaba da yansıtması bu çalışmayı daha değerli kılmaktadır. Bu tür bir biyografi için olmazsa olmaz mahiyetteki Farsça kaynakların çeşitlilik ve mukayeseli okuma yoluyla kullanılması da keza çalışmanın önemli bir artısıdır. Ayetullah'ın sadece siyasi ve dini kişiliğine değil, mutasavvıf ve irfani yönüne de vurgu yapılması aynı şekilde, Moin'in alışmasını benzeri biyografilerden ayırmaktadır. Ayrıca, İran'ın son yüzyılının panoramik bir bakış açısıyla ele alınması da, yakın dönem İran tarihinde bir gezinti imkânı sunmakta, siyasi ve toplumsal şartları anlamak noktasında ilave bir perspektif katmaktadır.

Bu olumlu unsurlara karşılık, bu çalışmanın çeşitli eksiklikleri de dikkatli okuyucuların gözünden kaçmayacaktır: Öncelikle, Humeyni'nin dini ve siyasi mücadelesine odaklanan ve yaşamında yer alan önemli kilometre taşları üzerinden mücadelecî yönünü anlatan bu eser, Humeyni'nin yaşadığı fikri dönüşümleri ve bu dönüşümler üzerinde etkili olan amilleri yansıtmakta eksik kalmaktadır. Esasen başka bir fikri biyografinin konusu olabilecek bu husus, Ayetullah'ın siyasi mücadelesinin fikri ve düşünsel altyapısını anlamak, hayatının farklı dönemlerinde savunduğu birbirine zıt fikirleri dönemler halinde ortaya koymak açısından oldukça faydalı bir arkaplan sunabilir. Buna ilaveten, Moin'in (sonradan) siyasi (kimlik kazanan) bir sürgün olarak 1973'ten itibaren İngiltere'de bulunması, Devrim süreci ve sonrasında ülkede yaşanan çeşitli tartışmaları ancak uzaktan takip edebilmesini netice vermiş olmalıdır. Moin, her ne kadar gazeteci ve akademisyen kimliğiyle bu eksikliği hissettirmemeye çalışsa da, özellikle bazı bölümlerin (bilhassa siyasi tasfiyeler ve muhaliflerin bastırılması)

kaleme alınışında tek yanlı bir perspektif kendini belli etmektedir. Kaynak eksikliğinin de etkisiyle, Humeyni'nin kişisel hayatı ve hususiyetleri sis perdesi arkasında kalmış gözükmekte, daha ziyade kamuoyuna yansıyan politik gelişmelerin işaret ettiği 'halka açık Humeyni' kitabın odak noktasını oluşturmaktadır.

Diğer taraftan, kitabın İngilizce ismiyle Türkçe üst başlığı arasında açık bir uyumsuzluk bulunmaktadır; her ne kadar Humeyni bir devrimci idiyse de 'son devrimci' olmadığı gibi, Moin kitap için böyle bir tarif ve üst başlık da kullanmamaktadır. Bu bağlamda, "Khomeini: Life of the Ayatollah" başlığının, "Son Devrimci – Ayetullah Humeyni" olarak çevrilmesi, okuyucu kitlesine hitaben bir tercihi yansıtsa da, sorunlu görünmektedir. Buna ilaveten, kitabın İngilizceden çevrilmesinin getirdiği bir sorun olarak, bazı Farsça isim ve nitelermelerin transkripsiyonu ve anlamlandırılmasında çeşitli sorunlar görülmektedir; bu nedenle bu türlü kitapların İngilizce ve Farsça bilen bir çevirmen ve editör işbirliğinde çevrilmesi benzer hataları asgariye indirebilecektir.

Sonuç itibariyle, Humeyni gibi oldukça tartışmalı ve aşk-nefret ilişkisi içerisinde ele alınan tarihsel bir figüre ilişkin olarak, Farsça yayınlanan biyografilerin genellikle olumlu yönlerine odaklanan, İngilizce biyografilerin ise çoğunlukla eleştirel ve tak yanlı perspektife sahip çeşitliliği bir tarafa; Türkçe biyografilerde önemli bir kalite, yeterlilik ve perspektif sorunu göze çarpmaktadır. Moin'in biyografisi, çeşitli eksiklikleri bulunmakla birlikte, genel anlamda ciddi ve nitelikli bir 'anlama ve anlamlandırma' çabası olarak dikkat çekmektedir. Bazı kitaplar için söylenen, 'çevrilip yayımlanmasaydı, ciddi bir boşluk doğururdu' tarifine uyan, iyi bir biyografi olarak benzerleri arasında sıvılmaktadır.